

היערכות המוסדות הלאומיים ופעילותם בקליטת עולי גרמניה בעלי האמצעים בהתיישבות החקלאית בראשית העלייה החמישית (1933-1935)*

א. מבוא

עליית הנאצים לשלטון באביב 1933 וראשית הרדיפות של יהודי גרמניה עוררו ויכוח בציבור היהודי העולמי על דרכי התגובה הראויות. אולם התנועה הציונית והיישוב בארץ ישראל לא נטלו חלק בוויכוח זה. אלה ראו במשבר הפוקד את יהדות גרמניה מנוף לקידום המפעל הציוני בארץ. לראשונה בתולדותיהם, נאלצו התנועה הציונית בכלל והיישוב היהודי בארץ בפרט להתמודד עם שתי בעיות: האחת, קיבוץ יהודי גדול המאבד את בסיסו, והשנייה, הצורך להיערך לקליטת עלייה שהייתה שונה באופיה ובהיקפה מאלה שקדמו לה.¹

בהשוואה לעליות קודמות, התאפיינה עלייה זו בין היתר בשיעור נמוך של צעירים חסרי מקצוע. על המוסדות הוטלה אפוא המשימה למצוא פתרונות קליטה לסוג חדש של עולים: בני המעמד הבינוני, עירוניים בעלי רכוש, הון והשכלה אקדמית או מקצועית, שמרכיבתם הגיעו לארץ שלא מרצון. עד עליית הנאצים לשלטון הם ראו את עצמם כאזרחים שווים זכויות בגרמניה; חלקם היו בעלי משרות ממלכתיות וחלקם אף שירתו בצבא הגרמני במלחמת העולם הראשונה. לפתע חשך עליהם עולמם ורבבות מהם עלו לארץ ישראל.²

* מאמר זה מבוסס על עבודת גמר לתואר מוסמך שנושאה: ההתיישבות החקלאית של עולי גרמניה בני המעמד הבינוני בשנות השלושים: ניצנים של צורת התיישבות חדשה. עבודה זו נעשתה בהדרכת מורי מהמחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית, פרופ' י. בן אריה ופרופ' ש. רייכמן, בשנת תשמ"ה.

1. על התגובה המדינית של התנועה הציונית והיישוב לעליית הנאצי לשלטון, ראה בפרק השני במחקרו של פרופ' י. גלבר, העלייה מגרמניה וקליטתה בארץ, שנערך במסגרת מכון ליאו בק. תודתי למחבר על שהעמיד לרשותי טיוטת פרק זה.
2. בדיקת נתוני העלייה לארץ בשנים 1933-1939 מלמדת, כי בממוצע היוותה העלייה מגרמניה כ-24% מכלל העלייה (1933 - 25%, 1934 - 23%, 1935 - 13%, 1936 - 29%, 1937 - 35%, 1938 - 55% ו-1939 - 70%). אחוז בעלי ההון מכלל העולים מגרמניה, שנכנסו עם אשרת כניסה AI, היה זהה לאחוז הפועלים ועמד על 37%. כמו כן מתברר,

עם גלי העלייה הראשונים מגרמניה החלו המוסדות הלאומיים בארץ נערכים לקליטת הבאים. מטרת המאמר היא לבחון ולהעריך את ההיערכות לקליטת בעלי האמצעים מבין עולי גרמניה, ומבני המעמד הבינוני בפרט, בהתיישבות החקלאית.

ב. הסיוע המוסדי להתיישבות בעלי האמצעים ערב העלייה החמישית

הסיוע המוסדי לקליטת בעלי אמצעים מקרב בני המעמד הבינוני, ובהתיישבות החקלאית בפרט, היה נושא שלו נדרשו ראשי המוסדות הלאומיים עוד בשנות העשרים. סוגיית ההתיישבות החקלאית על צורותיה השונות הייתה בין הנושאים השנויים ביותר במחלוקת בשנים אלה, והיא גררה עמה דיונים סוערים בקונגרסים הציוניים.

המטרה של מדיניות ההתיישבות החקלאית בראשית שנות העשרים הייתה לפרוס את ההתיישבות על שטחים נרחבים ובמיוחד בעמק יזרעאל, שרכישתו נסתיימה לא מכבר. המוסדות הלאומיים ראו במפעל התיישבותי זה לא רק מכשיר כלכלי, אלא גם אמצעי להכנת תשתית לבית הלאומי.

העולים הצעירים, בני העליות השנייה והשלישית, בעלי השקפת העולם הסוציאליסטית, חסרי האמצעים אך בעלי ההכשרה החקלאית המוקדמת, היו היחידים שיכלו להתמודד עם אתגר חלוצי זה. צעירים אלה אורגנו במסגרות ובגרעינים והקימו יישובים חקלאיים מסוגים שונים: קיבוץ, קבוצה ומושב עובדים, מושבתים על משק מעורב, שהתבסס במידה רבה על הספקה עצמית של המתיישב ומשפחתו.

בעיית התיישבותם של בעלי אמצעים מקרב המעמד הבינוני עלתה לראשונה באמצע שנות העשרים, משהוקמו מושבות ההדרים ללא תמיכה וסיוע מצד המוסדות.³ המחלקה החקלאית של ההנהלה הציונית לא התעלמה מהתיישבות זו. בסקירתה לקראת הקונגרס הטי"ו שנערך ב־1927 ציינה את "הרחבת המפעל ההתיישבותי על ידי התיישבות חדשה של אנשים בעלי אמצעים מהמעמד הבינוני." כן צוין בסקירה, שהמתיישבים, שהשקיעו את כל כספם במשק

שאחוזו בעלי ההון מקרב העולים מגרמניה מסך בעלי ההון שהגיעו לארץ בשנים אלה היה גבוה מאחוז עולי גרמניה מכלל העולים, ונע בין 68 ל־78 אחוז. בנוסף לכך מן הראוי להדגיש, שמבין העולים מגרמניה, טרם הגעתם לארץ, 25% עסקו בתעשייה ובמלאכה, ו־21% היו בעלי מקצועות חופשיים. נתונים אלה ואחרים על העלייה מגרמניה בשנים אלה, ראה ב־Jewish Immigration into Palestine from Germany during 1933-39, וכן בדו"ח המשרד הוצאת המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית, ירושלים 1939, וכן בדו"ח המשרד המרכזי ליישוב יהודי גרמניה לקונגרס הכ"א, שבו נתונים עד אפריל 1939.

3. עם המושבות שהוקמו ממנו רעננה, בני ברק, מגדיאל, הרצליה, קריית שאול, רמתים, רמת השרון, פרדס חנה ותל מונד. בצפון הארץ הוקמו בשנים אלה כפר חסידים, עפולה, רמת ישי, כפר אתא ונשר.

אשראי. לנוכח בעיה זו הקימה המחלקה להתיישבות בין 14 ועדותיה "ועדה לשאלת התיישבותם של בני המעמד הבינוני"⁴.

תמיכת המוסדות הלאומיים בהתיישבות בני המעמד הבינוני כמו גם בהתיישבות בני המושבות⁵ הייתה דלה ומועטה. הסיבות לכך היו: תקציב זעום, העדפת ההתיישבות הפועלית-שיתופית וההנחה כי התיישבות זו לא תצליח להתקיים לאורך ימים, בעיקר בשל אזהרתם של המתיישבים לעבודה החקלאית ובשל היעדר הכשרה מתאימה.⁶ בפועל התברר שחששם של ראשי המוסדות הלאומיים לא התאמת. מושבות ההדרים שהקימו בני המעמד הבינוני, למרות הקשיים הראשונים שנתקלו בהם, הוסיפו להתקיים. אחת הסיבות לכך הייתה הגיאות בענף ההדרים, שאף הביאה להקמת חברות פרטיות לנטיעת הדרים.

עם זאת, לקראת סוף שנות העשרים טרם גיבשו המוסדות הלאומיים צורת התיישבות אשר תתאים לבני המעמד הבינוני, שהיו מבוגרים יותר, בעלי אמצעים, אך כאמור חסרי הכשרה וניסיון. המוסדות המשיכו להעדיף את הצעירים חסרי הממון אך בעלי ההכשרה החקלאית המוקדמת. המחלקה להתיישבות השתמשה בכספים שהועמדו לרשותה בעיקר לצורך חיזוקם של היישובים שהוקמו על ידה ואף כיוונה את המחקר החקלאי לאותם ענפים שהתאימו להם. תחנת הניסיונות שברחובות לא מיקדה את מחקריה במשק ההדרים, שעליו התבססה התיישבות המעמד הבינוני. עיקר תשומת הלב הופנתה לחקר בעיות המשק המעורב.

בראשית שנות השלושים התחזק מאחזה של תנועת העבודה בהנהלה הצייונית. למרות ההתמתנות של התנועה עם טביעת המונח "מעמד לעם", לא השתנתה גישתה במסגרות שקבעו את חלוקת המשאבים (הון וקרקע). מבקריה העיקריים של ההסתדרות הצייונית (ושל תנועת הפועלים) בנושא ההתיישבות החקלאית באו מהסקטור הפרטי ובמיוחד מבני המושבות. ביקורתם כוונה למחלקה להתיישבות, שלדעתם הפכה למוציאה לפועל של מדיניות המרכז החקלאי של הסתדרות העובדים. הם דרשו להקים ועדה מייעצת שתכלול את כל שדרות העם.⁷

4. דו"ח המחלקה להתיישבות חקלאית של ההנהלה הצייונית לקונגרס הט"ו, ירושלים 1927.
5. בני המושבות שהתאגדו בארגון "בני בנימין" הקימו את כפר אהרון ליד נס ציונה ב'1926, את נתניה ב'1929 ואת אבן יהודה ב'1932, כן היה להם חלק בהקמת הרצליה ב'1925.

6. דן גלעדי, היישוב בתקופת העלייה הרביעית, תל אביב 1973, עמ' 49-80.

7. בין ראשי המבקרים מקרב הסקטור הפרטי בלט משה סמילנסקי, בחיבורו, ההתיישבות החקלאית, תל אביב תרפ"ז. סמילנסקי יצא כנגד הפוליטיזציה של ההתיישבות. לדעתו, המוסדות הלאומיים לא לקחו בחשבון את בעלי האמצעים עד 1,000 לא"י, שנוזקו להלוואות משלימות, להדרכה ולהכשרה. הוא גם מתח ביקורת על כך, שההסתדרות הצייונית לא סייעה לעולים בימי העלייה הרביעית בהקצאת קרקע של הקרן הקיימת, ובכך הפכה אותם "טרף קל לספסרי קרקעות."

אנשי המושבות לא הסתפקו בביקורת. ב־1923 הקימו את "התאחדות האיכרים", גוף שראה את עצמו לא כארגון פוליטי אלא כארגון מקצועי, שמטרתו לדאוג לענייני איכרי המושבות בכל הקשור למשא ומתן עם ממשלת ארץ ישראל, למתן אשראי בנקאי ולהקמת קואופרטיבים לקנייה ולשיווק ("פרדס", "חקלאי", "אגודת הכורמים", "השקד", ו"כרמל מזרחי").

ב־1929, עם הקמת הסוכנות היהודית המורחבת, החל להסתמן מפנה ביחסם של המוסדות הלאומיים לשיתוף ההון הפרטי בהתיישבות. ראשי ההסתדרות הציונית, ובמיוחד ד"ר וייצמן, הגיעו להכרה שכדי להרחיב את ההתיישבות יש להרחיב את בסיסה הכספי, כלומר, לשותף גם את ההון הפרטי ואת היוזמה הפרטית בהתיישבות.⁸ לא הכל הסכימו אתם. ד"ר חיים ארלוזורוב, מראשי הפועלים, טען שהסוכנות היהודית צריכה להיות המוסד הבלעדי המכוון את העבודה היישובית ואסור לה להשאיר ליחידים.⁹

ביטוי ראשון לתפנית זו אפשר למצוא בתכנית העבודה שהציגה הקרן הקיימת בוועידתה בסמוך לקונגרס הט"ז שהתקיים בקיץ 1929. בסעיף השלישי של תכניתה נאמר: "כדי להבטיח את הקרקע בשביל התיישבות חדשה שתתחיל בוודאי בטמפו יותר גדול עם יצירת הסוכנות, עלינו להכין רזרבה של קרקעות בשלושה מרכזים חשובים: א', באזור שפת הים מעכו ועד עזה, התיישבות לאומית של כל החוגים וביחוד בשביל אנשי המעמד הבינוני. ב' וג' – אזורי הזיכיונות – ריטנברג ונובומוייסקי."¹⁰

המשכה של התכנית היה בהחלטת הוועד הפועל הציוני במרס 1930, לפיה יוקצו אדמות של הקרן הקיימת במפרץ חיפה ובעמק חפר להתיישבות משפחות, שלרשותן 300 לא"י לפחות. כמו כן הוחלט לעבד תכנית מפורטת להתיישבות המשפחות האלה. לבסוף נקבע, שאם המשפחות האמורות לא תוכלנה לגייס את האמצעים הכספיים, הם יסופקו להן בצורת הלוואות מקרן היסוד.¹¹ כעבור חצי שנה החליטו הוועד הפועל של ההסתדרות הציונית והוועד המנהל של הסוכנות היהודית למנות ועדה, שתייעץ להנהלת הסוכנות בעיבוד תכנית התיישבות לבני המעמד הבינוני ושתסייע בבחירת מועמדים.¹²

8. ראה: נאמו של ד"ר וייצמן בקונגרס הט"ז (1929), העולם, 6 באוגוסט 1929.

9. שם, 30 ביולי 1929.

10. "תכנית העבודה של הקרן הקיימת לשנתיים הבאות, ועידת הקרן הקיימת בציריך, 22 ביולי 1929", שם, שם.

11. החלטות הוועד הפועל הציוני, 16 במרס 1930, העולם, 25 במרס 1930.

12. בוועדה זו השתתפו נציגי המחלקה להתיישבות חקלאית ותחנת הניסיונות; באי כוח המעמד הבינוני: סופרסקי, הרב ברלין, בוגרשוב ושפירא; נציגי הקרן הקיימת: אטינגר ווייץ; מומחים בלתי תלויים: הפרדסן טוביה מילר מרחובות, אליהו קראוזה, מנהל מקווה ישראל, האגרנום לשם מחדרה, ז'וכוביץקי ממקימי מגדאל וליברמן מנהלל, וכן נציג הסתדרות "בני בנימין", עובד בן עמי.

הביטוי המעשי הראשון לתפנית היה בהכנת תכנית ההתיישבות האזורית הכוללת בעמק חפר, לאחר שאושרה סופית בעלות הקרן הקיימת על אדמותיו. הנה כי כן, ערב העלייה החמישית הסתמנה תפנית ביחסם של המוסדות הלאומיים להתיישבות בעלי האמצעים ולשיתוף הפעולה בין ההון הפרטי וההון הלאומי בהתיישבות. עם זאת, עדיין לא גובשה כל תכנית כוללת, שתתאים להתיישבותם של בני המעמד הבינוני.

ג. הדיונים הראשונים בנושא קליטת העלייה מגרמניה

הדיונים הראשונים של קליטת יהודי גרמניה נערכו במרכז התאחדות עולי גרמניה מיד לאחר עליית הנאצים לשלטון. התאחדות זו הוקמה כשנה קודם לכן,¹³ ולמרות הצהרתה שאין בכוונתה להיות "לנדסמנשפט", הייתה כזו בפועל ובהתאם לכך והגדירה את תפקידיה: א. לסייע בקליטת העולים בארץ; ב. לקדם את הקשרים הכלכליים בין יהודי גרמניה לארץ ישראל על ידי ייבוא וייצוא מוצרים והשקעות הון; ו-ג. לסייע לתיירים בעת שהותם בארץ.¹⁴ עם התגברות העלייה מגרמניה הפכה ההתאחדות לגוף המקשר בין העולים והמוסדות הלאומיים. להתאחדות זו היה, כפי שנראה בהמשך, חלק בלתי מבוטל ביישוב בעלי האמצעים בהתיישבות החקלאית.

הנהלת הסוכנות היהודית התייחסה לראשונה לבעיית יהודי גרמניה כמה חודשים מאוחר יותר. בישיבתה ב-9 באפריל 1933 הופיע בפניה ד"ר פינר, נציג התאחדות עולי גרמניה. הוא העלה את הצורך להכין תכנית פעולה שתקיף את כל שכבות היישוב. באותה ישיבה הצביע חיים ארלוזורוב על כיווני הפעולה הנחוצים: פעולה מדינית, הכנת תכנית ממשית בארץ ישראל, השגת אמצעים, דאגה לפליטים ועזרה בגרמניה עצמה. בנוסף לכך עמד על הבעיות המיוחדות הצפויות בקליטת עולי גרמניה: קשיי הסתגלות לתנאי הארץ, חוסר אפשרות לקלוט רופאים ועורכי דין במקצועותיהם, שאלת השקעות הון, עליית הנוער והעברת כספים ורכוש מגרמניה.¹⁵

בשיחה עם סופרו של ה-"Jüdische Rundschau" בעת ביקורו בגרמניה,¹⁶

13. הפרוטוקולים הראשונים של מרכז התאחדות עולי גרמניה (להלן: הע"ג) מפברואר וממרס 1933 נמצאים בארכיונו האישי של ד"ר פינר, בביתו של דב בכר בכפר שמריהו (להלן: ארכיון ד"ר פינר).
14. דף ידיעות על הקמת הע"ג ומטרת פעולתה, תל אביב, פברואר 1932, ארכיון ציוני מרכזי S49/25 (להלן: אצ"מ).
15. פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, מיום 9 באפריל 1933, שם.
16. חיים ארלוזורוב, "מה יכולה ארץ ישראל להעניק ליהודי גרמניה?" מתוך שיחה עם סופרו של ה-"Jüdische Rundschau" ב-23 במאי 1933, בתוך: מבחר כתבים ופרקי חיים, ירושלים 1958, עמ' 76-81.

הצביע חיים ארלוזורוב בקווים כלליים על כמה תחומים, שבהם יש לדעתו לפעול כדי לקלוט את העלייה: עליית הנוער, הכשרה מקצועית, התיישבות חקלאית, פיתוח תעשייתי והעברת הון בדרך של הסכם עם הממשל.¹⁷ באשר להתיישבות החקלאית ציין ארלוזורוב, כי למען מפעל זה ניתן לרכוש ללא דיחוי 85–95 אלף דונם, שאפשר להפכם לאדמת שלחין המתאימה להתיישבות אינטנסיבית, דבר שיאפשר קליטת 4,000 משפחות. הוא הוסיף, שאם יועמד לרשות הקרן הקיימת ההון הדרוש לרכישת הקרקע, ניתן יהיה לפטור את המתיישבים מתשלום עבורה. הבעיה העיקרית שהציג הייתה, שרק למעטים מקרב יוצאי גרמניה היה רקע חקלאי כלשהו.

ד. הקמת הוועדה החקלאית של הוועד המאוחד ליישוב יהודי גרמניה

לקראת מחצית חודש מאי 1933 הצליחו נציגי התאחדות עולי גרמניה לאחד את כל היישוב לפעולה. הגוף שהוקם נקרא "הוועד המאוחד ליישוב יהודי גרמניה בארץ ישראל".¹⁸ ועד זה פתח במגבית ברחבי הארץ. בראשו עמד חבר נאמנים שכלל 19 אישים מראשי היישוב.¹⁹

עם הקמתו פרסם הוועד המאוחד בעיתונות כרוז,²⁰ שחיבר ביאליק, ובו פורטו הפעולות הנדרשות לקליטת עולי גרמניה: איחוד כל הכוחות, מאמץ מדיני, יצירת כוח ארגוני וקרן מיוחדת. כאחת מפעולותיו הראשונות כונן הוועד חמש ועדות, שבהן השתתפו מומחים ובעלי מקצוע. תפקידן היה לטפל בשאלות הבאות: עלייה והכשרה, עזרה סוציאלית, התיישבות חקלאית, התיישבות עירונית (בעיקר נושאי מסחר ותעשייה), חינוך ותרבות. על הוועדות הוטל לאתר, כל אחת בתחומה, את הבעיות ולהגיש לחבר הנאמנים תכניות בהתאם לצרכים ולאפשרויות.

הוועדה החקלאית של הוועד המאוחד הייתה אמורה למלא חלק מוסדי ריק בכך הקשור ביישוב בעלי האמצעים. כאמור, המוסדות המיישבים טיפלו בעיקר

17. על הרעיונות שהגה ארלוזורוב לקליטת עולי גרמניה בטרם הירצחו בקיץ 1933, ראה עבודתו של יואב גלבר, הערה 1 לעיל.
18. דף משוכפל לכל חברי התאחדות עולי גרמניה, 21 במאי 1933, ארכיון ד"ר פינר.
19. ועד זה היה מורכב מנציגי הארגונים השונים בארץ ולא מנציגי מפלגות: מהוועד הלאומי – בן צבי וברלין; מהסוכנות – ניומן וסנטור; מהקרן הקיימת – אוסישקין; מקרן היסוד – הנטקה; הראשון לציון הרב בן ציון, ח. עוזיאל; ראש עיריית תל אביב מ. דיזנגוף; הנרייטה סולד, ד"ר א. רופין; מהתאחדות עולי גרמניה – ד"ר פינר וד"ר ברין, האגרונום קראוזה; מהתאחדות בעלי התעשייה – שנקר וקרוסו; מהסדרות העובדים – ב. כצנלסון; מהתאחדות האיכרים – ט.ז. מילר, וכן יושבי הראש של ועדי הקהילות: ד. סירקיס מיפו-תל-אביב, י. אלישר מירושלים וג. לוינ מחיפה.
20. "אל היישוב העברי בארץ!", הארץ, 26 במאי 1933: על הכרוז תחומים כל הנזכרים לעיל.

בצעירים חסרי הון שעברו הכשרה חקלאית מוקדמת. על הוועדה הוטל, בין השאר, לגבש תכנית התיישבות שתתאים לבני המעמד הבינוני. תפיסת המוסדות ערב בוא העולים הייתה, שבני המעמד הבינוני יוכלו להשתלב במסגרת תכנית יישובו של עמק חפר: רכישת הקרקע תיחסך מהם, משום שתוסדר על ידי הקרן הקיימת; והבסיס המשקי המוצע יהא משק מעורב בגודל של 15 דונם.²¹ בבואם להציע פתרונות היה על חברי הוועדה החקלאית לקחת בחשבון כמה נתוני יסוד: אופיים של העולים, מרביתם מבוגרים, בעלי משפחות וחסרי הכשרה חקלאית; העובדה כי הללו הגיעו לארץ שלא מתוך בחירה וכי פנייתם להתיישבות חקלאית נובעת לאן דווקא מתוך הכרה אידיאולוגית אלא מהווה בראש וראשונה צעד של פשרה עם אפשרויות קליטתם; וכן, שבעלי האמצעים מביניהם יוכלו לבחור את מקום התיישבותם ואת צורת היישוב על ידי רכישת קרקע ויחידת משק באופן עצמאי. לאור אלה עסקה הוועדה בשלושה נושאים מרכזיים: מלאי הקרקע, צורת ההתיישבות והכשרה חקלאית.

כראש הוועדה נתמנה ד"ר א. רופין. יחד עמו כיהנו בוועדה מ. אוסישקין וד"ר א. גרנובסקי מהקרן הקיימת. ד"ר ל. פינר מהתאחדות עולי גרמניה, האגרונום קראוזה ומ. שפירא. אנשי הוועדה היו מודעים לעובדה, שעדיין לא גובשה תכנית מתאימה ליישוב עולים אלה, וכמאמץ של הרגע האחרון ניגשו להכין תכנית מאולתרת.

לאחר ויכוח קצר על הכיוונים השונים בעבודת ההתיישבות, החליטה הוועדה לצרף אליה גם את י. וילקנסקי כמומחה חקלאי, והוא נתבקש לבדוק מקומות אפשריים להכשרה חקלאית; חברים אחרים נתבקשו לאתר קרקעות בקרבת הערים הראויות להתיישבות חקלאית והניתנות לרכישה; להגיש הצעה בדבר ארגון העולים להתיישבות; לבוא במשא ומתן עם החברות הקבלניות לנטיעת הדרים ("יכין", "הנוטע" ו"מטעי יפו") לשם בירור אפשרויות התקשרות עמן; וכן לבקש מוועדת מומחים לגידול עופות להכין תכנית התיישבות על בסיס גידול עופות.²² אחת מההחלטות החשובות של הוועדה הייתה להציע לוועד המאוחד ליעד שלישי מכספי המגבית לקניית קרקעות מתאימות להתיישבות חקלאית

21. י. וייץ, היכול המעמד הבינוני להיעזר על ידי הקרן הקיימת לישראל? חוברת בהוצאת הלשכה הראשית של הקרן הקיימת, ירושלים תרצ"ד, אצ"מ, KKL5, קופסה 555.

22. פרוטוקול ישיבת הוועדה להתיישבות חקלאית, 4 ביוני 1933, וכן מכתבי ד"ר רופין מה-6 ביוני 1933 (שם, S7/46) אל: גרנובסקי - על עריכת בדיקת מלאי הקרקעות; קראוזה - על בדיקת מקומות הכשרה; וילקנסקי - על צירופו לוועדה ובדיקת מקומות הכשרה; חברות "יכין", "מטעי יפו" ו"הנוטע", על הקרקעות העומדות לרשותן להתיישבות ועל התנאים לנטיעת פרדסים; ד"ר פינר על ארגון העולים להתיישבות; קורט רופין ודוד שטרן על ריכוז המידע של הפונים בבקשה להתיישבות; דוד אורי בתחנת הניסיונות, גנז ממגדיאל ופיאט ממקווה ישראל, כחברי ועדה לבדיקת תכנית ההתיישבות על בסיס גידול עופות.

בקרכת הערים.²³

מאופי ההחלטות שקיבלה ניתן ללמוד, שהוועדה ביקשה למצוא פתרונות התיישבות מהירים. כך עולה גם ממכתב של התאחדות עולי גרמניה אל ראשי הוועד המאוחד. ההתאחדות ציינה, לעומת זאת, כי הטיפול בעולים אינו יכול להצטמצם בדאגה למחפשי עבודה בלבד, אלא יש לטפל גם בבעלי האמצעים מקרב העולים שמספרם היה רב.²⁴ בקריאתה זו ביקשה ההתאחדות להסב את תשומת לב הוועדה לאפשרות שבני המעמד הבינוני יבדקו ויבררו תחילה את האפשרויות העומדות בפניהם, בטרם יחליטו לעלות ארצה.

ד"ר רופין גרס, כי כדי להקל על העולים הפוטנציאלים את הבחירה בין אפשרויות התיישבות השונות, יש להפיץ בגרמניה חוברת מידע בנידון. הוא הדגיש שבחברת זו יש לפרט עד כמה שניתן את התכניות לפי שתי אמות מידה: האחת, אופיו של המשק – פרדס, משק מעורב ומשק עופות; והאחרת – צורת התיישבות: מושב, קבוצה ומושבה. רופין לא התייחס בדבריו לקריטריון של ההון הדרוש לכל אחת מצורות התיישבות. הוא טען, שהחברת תאפשר למעוניינים לבחון את ההצעות עוד בחוץ לארץ ולהגיע לארץ בדעה מגובשת יותר. ראוי לציין בהקשר זה, שאת צורות התיישבות מנה רופין בסדר הבא: מושב, קבוצה ומושבה. דבר זה יכול לרמוז אולי על העדפתו את המושב כצורת התיישבות הרצויה לקליטת עולים אלה.

כחודש לאחר הקמת הוועד המאוחד החלו להסתמן כמה אפשרויות באשר להתיישבותם של העולים מגרמניה. אלה, כך נקבע, יוכלו לבחור בין התיישבות על קרקע של הקרן הקיימת לבין התיישבות על קרקע פרטית. הקרן הקיימת תהיה מוכנה להעמיד לרשותם 800 דונם במפרץ חיפה ו-1,000 דונם במסגרת ההקצאות בעמק חפר להתיישבות מיידית. כמו כן עלתה הצעה למסור 2,820 דונם בעמק בית שאן, שרכישתם עמדה לפני סיום. אברהם גרנובסקי גרס שהצעות התיישבות של חנקין בחפציבה ובקרכת עכו יקרות מדי.²⁵ הצעות התיישבות על קרקע פרטית היו בשלב זה מוגבלות: הגורם היחיד שעמו בא רופין במגע היה פיק"א, שהייתה מוכנה למכור ל-50 עד 100 משפחות קרקע בפרדס חנה.²⁶

דוד שטרן, מנהל המחלקה להתיישבות, העלה בפני הוועדה אפשרות לקלוט כ-500 משפחות במשקי קרן היסוד על אדמות הקרן הקיימת. בתזכיר שמסר

23. מתוך תקציב של כמעט 10,500 לא"י שעמד לרשות הוועד המאוחד, הוציאה הוועדה להתיישבות חקלאית כ-27%. שני שלישים מהוצאותיה יועדו לרכישת קרקעות – קרוב ל-2,000 לא"י.

24. מכתב הע"ג אל הוועד הפועל המאוחד 12 ביוני 1933, אצ"מ J14/35.

25. שם; כן ראה: דו"ח על חקירת אדמות הקרן הקיימת במפרץ חיפה, 25 ביוני 1933, שם,

A107/804.

26. מכתב ד"ר רופין אל פרנק, מנהל פיק"א בחיפה, 12 ביוני 1933, שם, S7/46.

לוועדה מודגש, שהתיישבות זו נוכל לצאת אל הפועל בתנאים הבאים: גודל משפחה מתאים, הסתגלות לעבודה פיזית, התאמת צורת המשק למתיישב והלך רוחו של המתיישב. כן הופיע רמז לצורך בהזדהות פוליטית.²⁷ לפני הוועדה גם הובאו שלוש פניות מעפולה, מתל עדשים ומעטרות, שהציעו לקלוט עולים במשקים אינטנסיביים.²⁸

באשר לצורת ההתיישבות, ההצעות גובשו בהתאם להון שעמד לרשות העולים. המתיישבים הפוטנציאליים חולקו לשתי קבוצות: בעלי הון של 1,000–1,500 לא"י: לאלה הוצע לרכוש קרקע מפיק"א ולהקים משק בפרדס חנה (50 משפחות) או להתקשר עם חברות קבלניות לנטיעת הדרים – "יכין", שלה הקצתה הקרן הקיימת כ-1,000 דונם בעמק חפר: "הנוטע", מיסודם של "בני בנימין", שיכלה לקלוט 100 משפחות, וחברת "מטעי פרי הדר", שלרשותה עמדו 40–50 יחידות. הקבוצה השנייה, בעלי הון של 400–500 לא"י, יועדה להיקלט במשקי הסוכנות, כשלחלק תהיה אפשרות להתיישב במשקים שיתבססו על גידול עופות. בקשר להכשרת המועמדים להתיישבות נקבע, שעיקר ההכשרה תתבצע בעזרת המרכז החקלאי והמחלקה להתיישבות במושבי עובדים ובקיבור צים. כן הוחלט שעדיפות ראשונה בהכשרה תינתן לגרעינים שיתארגנו עוד בחוץ לארץ.²⁹

את סיכום פעילותה של הוועדה להתיישבות חקלאית של הוועד המאוחד ניתן לראות בחוברת שהוציאה בספטמבר 1933 ואשר הופצה בגרמניה.³⁰ בחוברת מתוארות כל האפשרויות של ההתיישבות החקלאית שעמדו על הפרק בעת עבודתה. הודגש כי לגבי העירוננים, אין לצפות שהמעבר לחקלאות יהיה קל. העולים יצטרכו לעבור הכשרה חקלאית קודם להתיישבותם. אפשרויות ההתיישבות הוצגו לפי גודל ההון העצמי ולפי צורת ההתיישבות. תחילה הוצגה ההתיישבות העצמאית. כאן נבחנו האפשרויות הבאות: לבעלי הון של 1,000 לא"י – על קרקע של הקרן הקיימת על בסיס משק מעורב בעמק חפר. זו הייתה כנראה צורת ההתיישבות המועדפת ולכן הוצגה ראשונה. במסגרתה ניתן פירוט

27. תזכיר המחלקה להתיישבות, "הנחות על אפשרות קליטה של מתיישבים נוספים במשקי קרן היסוד על אדמות הקרן הקיימת", שם, A.107/802.

28. תזכיר של המועצה המקומית עיר יזרעאל, "התיישבות עולי גרמניה בעיר יזרעאל", 4 ביוני 1933, שם, J14.III; מכתב י. כץ מתל עדשים אל רופין ובו הצעה של המושבות והמושבים להתיישבות מגדלי צאן, 14 ביוני 1933, שם, A.107/802; מכתב ועד מתיישבי עטרות אל רופין, 28 ביוני 1933, ומכתב של י. בן צבי אליו, 29 ביוני 1933, על חשיבותה של ההתיישבות ליד עטרות, שם.

29. מכתב מרכז העבודה של הסתדרות העובדים הכללית, "תכנית לסידור עולים בחקלאות", אל רופין, 22 במאי 1933, וכן ראה לעיל הערה 26.

30. *Landwirtschaftliche Ansiedlung von Deutschen Juden in Palastina* ספטמבר 1933, צ"מ S7/45.

רב של חשבון ההוצאות הדרושות להקמת המשק וחשבון ההכנסות במשך עשר שנים; לבעלי הון של 1,500–2,000 לא"י הוצע לרכוש קרקע מפיק"א להקמת משק הדרים בפרדס חנה; לבעלי הון של 1,500–2,000 לא"י הוצע לרכוש קרקע או משקים בודדים במושבות. אפשרות זו לא הייתה מועדפת ולכן נסקרה בקצרה. כן הוצגה האפשרות להתיישב באמצעות חברות קבלניות לנטיעת מטעי הדר. לאלה שאינם חפצים לעסוק רק בחקלאות הוצעה התיישבות בסמוך לעיר, שתתבסס על משקי עזר. לבעלי הון של 500–800 לא"י הוצעה התיישבות במפרץ חיפה במשקים צעירים על קרקע של הקרן הקיימת, שיתבססו על גידול עופות. ולבסוף, לבעלי האמצעים המועטים או חסרי האמצעים הוצע להצטרף למושבי העובדים ולקבוצות.

רוב ההצעות שהובאו בפני יהודי גרמניה התבססו על ההנחה שאלה יוכלו לממשן באמצעות הונם העצמי. לכן, בנוסף על מתן מידע, היה הכרח למצוא הסדר שיאפשר להם להעביר את כספם ורכושם לארץ.³¹ צורך זה נבע מחוקי מטבע נוקשים שאסרו הוצאת כספים מגרמניה. חוקים אלה אושרו ב-1931/32, עוד קודם שעלו הנאצים לשלטון.

היזמה להעברת כספים הייתה בראשיתה פרטית ולא באה מצד המוסדות. עוד בראשית יוני 1933 נחתם הסכם בין נציגי חברת "הנוטע" לנציגי משרד הכלכלה הגרמני. עיקרו של הסכם זה היה אישור שניתן לחברת "הנוטע" להשתמש בסכומים שיופקדו לזכותה בחשבונות מרק חסומים בבנק גרמני. זו תוכל לקנות בכסף זה בגרמניה סחורות – חומרי בניין, צינורות ומכונות חקלאיות – ולהעבירן לארץ ישראל. העולים יקבלו את כספם בארץ במטבע מקומי. כחודש וחצי לאחר מכן נכנסו לתמונה נציגי המוסדות הלאומיים. לאחר משא ומתן נוסף, בוטל המונופולין של חברת "הנוטע". הסכם חדש שנחתם הגדיל את סכום ההעברה ממיליון לשלושה מיליון מרק. מעתה הקיף ההסכם לא רק עולים, אלא אף את אלה שבכוונתם היה לעלות, אך לפי שעה השקיעו רק חלק מהונם. כמו כן נקבע שההפקדה בגרמניה תיעשה לזכות חשבון משותף ברייכסבנק של בנק אפ"ק וטמפל בנק הגרמני, הפועל בארץ ישראל. ליד המשרד הארצישראלי בכרליון עתידה הייתה לקום חברת נאמנות שמתפקידה לטפל בענייני ההפקדות בגרמניה. הסכם זה שונה, וב-7 באוגוסט 1933 נחתם הסכם שלישי בין נציגי ההסתדרות הציונית הגרמנית, בנק אפ"ק, חברת "הנוטע" ונציגי הממשל הגרמני. חשיבותו של ההסכם בעודדו את בעלי ההון להשקיע את כספם בארץ

31. מכתבים של רופין אל לנדאואר בכרליון, 5 ביולי 1933, שם, S7/46, וכן 22 ביולי 1933, שם, S7/26; בשני המכתבים טוען רופין כי הבעיה העיקרית הינה בהוצאת כספים מגרמניה. הוא מוסיף שאפילו יותר לעולים להוציא כספים, הם עדיין מהססים, מאחר שחסר להם מידע.

ישראל כמכשיר לעלייתם.³² בהסכם זה, שהפך לנושא מחלוקת בתנועה הציונית, הושם דגש על יצירת זיקה ישירה בין החותמים לבין ההתיישבות החקלאית בארץ ישראל.³³

ה. הקמת המחלקה הגרמנית במסגרת הסוכנות היהודית

במקביל לפעילות הוועד המאוחד וניהול המשא ומתן על הסכם ה"העברה", התכנס בקיץ 1933 בפראג הקונגרס הציוני הי"ח. קודם לפתיחת הקונגרס הפיזה התאחדות עולי גרמניה תזכיר לציריו על הפעולה בארץ למען עולי גרמניה. בסיכום ציוני ארבע נקודות: א. ריכוז הפעילות במחלקה מיוחדת של הסוכנות היהודית. ב. הגדלת תקציבי העלייה והעבודה. ג. העברת הכספים שנאספו בחוץ לארץ לקליטה בארץ ישראל. ד. תכנית מינימום לתקופה הקרובה ביותר: קליטת 3,000 עולים בהכשרה ובעבודה, יישוב 1,500 משפחות, רכישת קרקע, עזרה סוציאלית והעברת נוער.³⁴

את עיקרי המדיניות הציונית התווה ד"ר רופין בהרצאתו בקונגרס. הוא גם דיווח בפירוט על פעילות הוועדה להתיישבות חקלאית והצביע על כך, שכבר באותו זמן נמצא מקום ל-1,000 משפחות ביישובים הקיימים ובשטחים שהוקצו להקמת נקודות חדשות. מלבד 1,000 משפחות אלה תוכלנה עוד כמה מאות משפחות לרכוש קרקעות להתיישבות מחברות המטעים, מפיק"א או מידי איכרים בודדים. את הפתרון להתיישבות רחבה ראה ד"ר רופין במציאת מקורות מים חדשים וניצולם לגידולי שלחין. כך יוכלו המתיישבים להצטמצם בגודל הנחלה. במישור החוץ, הסביר, ניתן יהיה להתבסס על שטח של 20 דונם למשפחה בלבד. לדעתו, אחת הבעיות הצפויות תהיה רכישת הקרקע. הוא הצביע על כך שתהליך רכישת הקרקע הפך להיות ארוך ומסורבל.³⁵ אחת ההחלטות החשובות שנתקבלו בקונגרס דיברה על "יצירת מוסד מרכזי

32. לגבי המשא ומתן בדבר הסכם ההעברה והתגובות עליו בתנועה הציונית, ראה: יואב גלבר, "המדיניות הציונית והסכם 'העברה' 1933-1935", ילקוט מורשת, י"ז, עמ' 153-97; י"ח, עמ' 23-100. שם גם הפניות לעבודות אחרות שנעשו בנושא זה.

33. בתחילת המשא ומתן בנושא ההעברה השתדלו נציגי המוסדות הלאומיים להשפיע על משרד הכלכלה הגרמני לתת מעמד מיוחד ומועדף לחברות כלכליות ארצישראליות בעלות אופי התיישבותי, כדי לעודד את היהודים המעבירים את כספם להתקשר עמן דווקא.

34. תזכיר הע"ג לצירי הקונגרס הציוני הי"ח, יולי 1933, אצ"מ J14/II.

35. א. רופין, "דרכי התיישבותם של יהודי גרמניה בארץ ישראל", הרצאה בקונגרס הציוני הי"ח, העולם, 28 בספטמבר 1933. מן הראוי לציין, שלהצעתו של רופין בדבר נחלה של 20 דונם קדמה הצעתם של י. וייץ, ד. שטרן ונ. פפר בדבר טיפוס משק אינטנסיבי במישור החוץ בגודל של 15 דונם. הצעתם הועלתה בסקירה שנכתבה עבור הסוכנות ב-1930, כרקע לדיונים סביב דו"ח הופסימפסון. על הסקירה ראה: ש. ריימן, ממאוז לארץ מושב, ירושלים תשל"ט, תעודה מס' 12, עמ' 190-200.

מיוחד להגשמת המפעל הגדול של עליית יהודי גרמניה. "כן הוחלט, "שמשרד זה ירכז בידו, לאחר הסכם עם ההנהלה, את כל הפעולות המכוונות לתכלית זו." לראש המפעל נבחר ד"ר חיים וייצמן, החלטה זו מומשה בפגישה שנערכה שבועיים לאחר תום הקונגרס ("פגישת מורנו"), שבה השתתפו וייצמן, רופין, ונציגים של הנהלת הסוכנות, הנהלת ההסתדרות הציונית והסתדרות ציוני גרמניה. בפגישה סוכם על הקמת שלוש יחידות – האחת שתהא בלונדון ותרכז את המשאבים הכספיים, ללא קשר ותלות בקרנות הלאומיות; השנייה, שתפעל בירושלים ותעסוק בקליטה וביישוב של העולים, והשלישית בברלין, שתארגן את העלייה.³⁶

המשרד המרכזי ליישוב יהודי גרמניה, או כפי שכונה "המחלקה הגרמנית", החל לפעול בירושלים באוקטובר 1933. עם תחילת פעולתה ריכזה מחלקה זו בידה את כל הטיפול בעלייה ובקליטה. עד הקמתה נמנע ריכוז זה בשל הפיצול בפעילויותיהם של הסוכנות היהודית, הוועד הלאומי, הוועד המאוחד ליישוב יהודי גרמניה והתאחדות עולי גרמניה. לראש המחלקה נתמנה ד"ר ארתור רופין לסגנו – ד"ר ורנר סנטור, וכמנהל המחלקה שימש ד"ר גיאורג לנדאוואר – שלושתם יוצאי גרמניה. רופין וסנטור כיהנו כאנשי מפתח במערכת המוסדות המיישבים עוד קודם היכנסם לפעולה במסגרת המחלקה הגרמנית. סנטור היה חבר הנהלת הסוכנות היהודית מטעם הלא ציונים. בשנות העשרים עסק בעיקר בטיפול בענייני פליטים יהודים ממזרח אירופה ובין השנים 1925–30 שימש כמזכיר הכללי של הג'וינט. לנדאוואר היה מראשי ההסתדרות הציונית בגרמניה בשנות העשרים.

מחלקה זו, שהייתה חלק מהסוכנות היהודית, נהנתה מעצמאות תקציבית. המימון לפעולתה בא מכספי הקרן הבריטית המרכזית, שהעבירה לה החל מאוגוסט 1933 את כספי מפעל הסיוע ליהודי גרמניה.³⁷ עליה הוטל, כמו כן, לדאוג שכספי המגביות בעולם יוצאו אך ורק למטרות שהוקדשו על ידי התורמים.³⁸ חשבונות הוצאותיה ניהלו על ידי מחלקת הכספים של הסוכנות, והיא נסתייעה בשאר פעולותיה במנגנון הסוכנות היהודית, בין היתר במחלקות לעלייה, להתיישבות חקלאית, לחינוך, לסטטיסטיקה ועוד. עם הקמתה הלכה ודעכה פעולתו של הוועד המאוחד.³⁹ אולם עיקר הפעילות

36. ראה לעיל הערה 1, בחלק העוסק בתכנית הסוכנות לעליית יהודי גרמניה וקליטתם.

37. על התארגנותו של מפעל הסיוע ליהודי גרמניה ומקומה של ארץ ישראל בתוכו, ראה בהרחבה לעיל, הערה 1.

38. במכתבו אל א. קפלן, מ-19 בדצמבר 1933 (אצ"מ 57/7), דרש לנדאוואר אישור שכל החשבונות של המחלקה הגרמנית יתנהלו בנבדל משאר חשבונות הסוכנות. כמו כן חזר על ההודעה, שהנהלת הסוכנות אינה רשאית להשתמש בכספים המתקבלים למטרות שלא נקבעו על ידי המחלקה הגרמנית.

39. דו"ח הוועד המאוחד, ירושלים 1935, שם, J14/16.

והמגע עם העולים נשאר בידי התאחדות עולי גרמניה.⁴⁰ ליד המחלקה הגרמנית פעלה ועדה מייעצת, שהייתה מתכנסת אחת לחודש. ועדה זו הורכבה משבעה חברים, שכל אחד מהם ריכז את הטיפול בנושא אחר.

תכנית העבודה הראשונה של המחלקה הייתה בשלושה תחומים: עליית נוער, שירותי עזרה סוציאלית וחינוך; הכשרה מקצועית בחקלאות ובתעשייה; ויישוב 1,500 משפחות בחקלאות ו-1,000 משפחות בהתיישבות פרברית (מגורים מחוץ לעיר, תעסוקה בעיר ותוספת משקי עזר) ועירונית.⁴¹

עם הקמת המחלקה חדלה לפעול גם הוועדה החקלאית של הוועד המאוחד, ופעילותה בנושא בירור האפשרויות להתיישבות חקלאית נמשכה במסגרת החדשה, תוך כדי עזרה מצדה של המחלקה החקלאית של התאחדות עולי גרמניה. ד"ר פינר, שעמד בראש מחלקה זו, התמסר לבירור אפשרויות ההתיישבות לבעלי האמצעים. מחלקתו סייעה למחלקה הגרמנית בעיקר במסירת מידע לעולים החדשים, שפנו אליה בדבר אפשרויות ההתיישבות. כמו כן הפנתה להתיישבות, הן במושבות והן במושבי העובדים, עולים שלא התארגנו בקבוצות, ואף ארגנה קבוצות והפנתה אותן למרכזי הכשרה. בשנה הראשונה חשבו ראשיה, פינר וקרוליק, כי הדרך היעילה ביותר לשלב עולים חסרי ניסיון וחסרי הכשרה חקלאית היא להפנותם ליישובים קיימים. ואמנם, מתחילת העלייה במחצית השנייה של 1933 ועד סוף 1934 יושבו מחצית בעלי האמצעים, בני המעמד הבינוני, במושבות השרון ובמושבי העובדים. כ-50 משפחות – הקבוצה הגדולה ביותר – יושבו בפרדס חנה בעזרת פיק"א, שמכרה להן את הקרקע וסידרה למענם מפעל מים. כל שאר הוצאות ההתיישבות, כ-2,300 לא"י, מומנו מכספי המתישבים עצמם. קבוצה אחרת בת 14 משפחות יושבה אף היא על ידי פיק"א בבנימינה, וקבוצה שלישית בת 21 משפחות יושבה בסיוע "קרן העזרה" (Emica) בבאר טוביה. השאר הופנו למושבות, בעיקר מושבות ההדרים בשרון, ולמושבי עובדים בעמק יזרעאל ובשרון.

זמן קצר לאחר התיישבותם של העולים התברר לראשי המחלקה החקלאית של התאחדות עולי גרמניה, שהתערותם ביישובים אלה נתקלת בקשיים חברתיים. אלה נבעו בעיקר מקשיי שפה ומיחסם של המתישבים הוותיקים, שלא אחת לעגו לעולים החדשים בשל שפתם, נימוסיהם והליכותיהם. בנוסף לכך סבלו העולים מחוסר ניסיונם ומחוסר הכשרה חקלאית. הם נזקקו להדרכה אישית וצמודה, שלא הייתה תמיד בנמצא. במשך הזמן התברר, שבקרוב העולים

40. מזכיר התאחדות עולי גרמניה, במכתבו להנהלת הסוכנות מה-26 בספטמבר 1933 (שם, S7/27) כתב בין היתר, שהע"ג לא תוכל ליותר על השתתפותה הפעילה והבלתי אמצעית בעיבוד התכניות. עם הקמת המשרד נחתם הסכם בין המחלקה הגרמנית והתאחדות עולי גרמניה על חלוקת העבודה ביניהן, אצ"מ S7/7.

41. מכתב ד"ר רופין אל הקרן הבריטית המרכזית, 14 בנובמבר 1933, שם, S7/18.

הייתה נשירה ועזיבה, אם כי רובם נקלטו, בסופו של דבר, חרף הקשיים.⁴² ניסיון זה הוכיח מעל לכל ספק, שקליטתם היעילה של עולים אלה בהתיישבות חקלאית תהיה אך ורק באמצעות צורת התיישבות מיוחדת, שתתאים לאמצעיהם הכספיים ותתגבר על בעיית חוסר הכשרתם החקלאית, גילם המבוגר יחסית והסתגלותם האיטית לחברה הארצישראלית, שנבעה בעיקר מקשיי שפה.⁴³ מפעילותה של התאחדות עולי גרמניה, ובמיוחד מזו של מחלקתה החקלאית, ניתן ללמוד שמטרתה הייתה בראש וראשונה בתחום הסיוע. היא לא ניסתה לשמש מוסד המקבל החלטות בנושא ההתיישבות החקלאית ברמה הלאומית, גם לא בנושא התיישבותם של עולי גרמניה. עם זאת הכירו ראשיה את בעיותיהם של בני המעמד הבינוני והיו מודעים לעובדה, שיצטרכו לפעול בקרב המוסדות הלאומיים לשנות את עמדתם לגבי התיישבות בעלי האמצעים. ואכן, אחד מצעדיה הראשונים היה "יצירת התחלות לשיטת הכשרה בשביל מתיישבי המעמד הבינוני."⁴⁴

בפני המחלקה הגרמנית עמד מכשול נוסף והוא – מלאי הקרקע המצומצם באזור המועדף להתיישבות זו – מישור החוף. מלאי הקרקע, שעמד לרשות הקרן הקיימת בסוף 1933 במפרץ חיפה ובעמק חפר למטרת יישוב יהודי גרמניה, לא הספיק.⁴⁵ המחסור בקרקע ורצון חלק העולים שהגיעו לארץ למצוא במהירות קרקע להתיישבות יצר מצב, שעולים אמידים פנו ישירות למתווכים. אלה פנו למקומות שבהם התנהל כבר ממילא משא ומתן על ידי "חברת הכשרת היישוב" והקרן הקיימת. פניות אלה העלו את מחירי הקרקעות וחשפו את העולים לניצול.⁴⁶

הקונגרס הציוני החליט לתבוע מכל התורמים, שיעמדו בתוקף על הדרישה, שלפחות שליש מכספי התרומות יוקצו לרכישת קרקע על ידי הקרן הקיימת. המטרה העיקרית הייתה שהקרן הקיימת תרכוש את הקרקע ותעמידה לרשות העולים בעלי האמצעים להתיישבות על בסיס גידול אינטנסיבי של ירקות.⁴⁷

42. על התיישבות זו ראה בפירוט בסקר שערך פינר מטעם הע"ג ב-1937, ארכיון ד"ר פינר.

43. מאמרו של פינר "התיישבות עולי גרמניה" ב-Mitteilungsblatt (להלן: MB) (ביטאון עולי מרכז אירופה, יוני 1957).

44. דיווח על פעולות המרכז של התאחדות עולי גרמניה בשנים 1934-1935, MB, פברואר 1936. וכן: העלייה מגרמניה ודרכה בארץ, דין וחשבון לקראת הבאות, הוצאת התאחדות עולי גרמניה ועולי אוסטריה, תל אביב 1939: מצוי בארכיון ארגון עולי מרכז אירופה.

45. מכתב ד"ר רופין אל הנהלת הקרן הקיימת, 28 בנובמבר 1933, אצ"מ S7/43. ד"ר רופין התלונן שהקרקע שהוקצתה כמפרץ חיפה ובעמק חפר אינה מספיקה, ושהקרקע בעמק חפר גם אינה מתאימה להתיישבות העולים המבוגרים יותר. לכן דרש להכין רשימה שתציין אילו קרקעות ניתן לרכוש למטרה זו.

46. מכתב ד"ר לנדאואר אל הע"ג, 24 בדצמבר 1933, שם.

47. הצעת התקציב של המשרד המרכזי ליישוב יהודי גרמניה לקרן הבריטית המרכזית, 14 בדצמבר 1933, אצ"מ S7/18.

דרישה זו כלפי הקרן הלאומית יצרה מטלה קשה לביצוע, שכן לא היה די בריכוז הון לרכישת קרקע, אלא היה צורך לאתר קרקע שתתאים להתיישבות בני המעמד הבינוני, שלא תהיה יקרה שתהליך רכישתה יהיה פשוט ומהיר.

ו. יישובי המעמד הבינוני שהוקמו כיוזמת המחלקה הגרמנית

למרות מלאי הקרקע המצומצם שעמד לרשותה, החלה המחלקה הגרמנית בסוף 1933 לפעול במרץ בקליטת העולים וביישובם. אחת מיזמותיה הראשונות הייתה הקמת יישובים לבני המעמד הבינוני לצורך כך נסתייעה המחלקה, כאמור, בעזרתה של המחלקה החקלאית של התאחדות עולי גרמניה, בעיקר בארגון המתיישבים, וכן במחלקה להתיישבות חקלאית של הסוכנות היהודית. תרומתה של זו הייתה בהקמתם הפיזית של היישובים ובהכנת תכניתם המשקית, כפי שהדבר נעשה בשאר היישובים שהקימה הסוכנות.

בשנתיים הראשונות לפעילותה הקימה המחלקה הגרמנית שלושה יישובים. שניים מהם, כפר ביאליק וכפר ידידיה, היו למעשה בבחינת מימוש התכנית שרקמה הוועדה החקלאית של הוועד המאוחד עוד בקיץ 1933. היישוב השלישי, גן השומרון, היה פרי יזמה משותפת של המחלקה ושל ד"ר פינר מהוועדה החקלאית של התאחדות עולי גרמניה.

היזמות להקמת כל אחד מהיישובים היו שונות. כפר ביאליק הוקם כחלק מהתיישבות פרברית על אדמות הקרן הקיימת במפרץ חיפה. כפר ידידיה הוקם כחלק מתכנית התיישבות כוללת של המחלקה להתיישבות של הסוכנות בעמק חפר. גן השומרון הוקם במסגרת יזמה של רכישת קרקע פרטית, סמוך למושבה כרכור.

יישובים אלה מהווים את הניסיון הראשון שעשו המוסדות למצוא פתרון ליישוב בני המעמד הבינוני במגזר החקלאי.

1. כפר ביאליק

אפשרות הקמת היישוב נדונה לראשונה עוד כמה חודשים לפני שהוקמה המחלקה הגרמנית, בדיוני הוועדה החקלאית. לפי בקשת רופין, ראש הוועדה, בדק אברהם גרנובסקי את האפשרויות של התיישבות מיידית של עולי גרמניה על אדמות הקרן הקיימת. בין האפשרויות שנבדקו הוזכרה התיישבות במשקים זעירים בני 3-4 דונם, שיתבססו על גידול עופות ודבורים, על שטח כולל של 800 דונם במפרץ חיפה. אף שלרשות הקרן הקיימת עמדו שטחים נרחבים יותר, לא ניתן היה להתיישב עליהם ללא עבודות הכשרה, שהיו אמורות לעלות לפחות 20,000 לא"י.⁴⁸ כדי לממש אפשרות זו הבטיחו נציגי המחלקה להתיישבות לדון

48. דברי גרנובסקי בישיבת הוועדה החקלאית, 29 ביוני 1933, שם, A107/802.

עם נציגי הקרן הקיימת בהקצאת קרקעות אלה. אפשרות זו הבטיחה את יישובן של 200 משפחות, אבל נתברר שלא יהיה מנוס מהשקעת כספים להורדת מי התהום ולהקטנת אחוז המלחים.⁴⁹

לאחר סיור שערכו בשטח המיועד ד"ר פינר, נציג הוועדה החקלאית, נציגי הקרן הקיימת ודוד שטרן, מנהל המחלקה להתיישבות, נקבע שהקרן הקיימת תמסור 1,000 דונם בין כביש חיפה-עכו לבין תעלת פוארה לצורך התיישבות על בסיס של חקלאות אינטנסיבית, 25 דונם למחנה פועלים ורורבה של 800 דונם ממזרח לתעלה האמורה.⁵⁰

בעקבות זאת העלה ד"ר קרוליק בפני הוועד המאוחד תכנית להקמת יישוב חדש. תכנית זו, נסמכה, לדבריו, על הצעות שריכוז מכמה מומחים. הצעתו הייתה להקים יישוב פרברי שיכלול שכונה עירונית כדוגמת קריית חיים השכנה, וחלק של התיישבות חקלאית ובו שני טיפוסי משקים: משק עופות בן 7 דונם ומשק מעורב בן 20 דונם. תכנית זו, כך גרס, עשויה להתאים לבעלי אמצעים כספיים של 600-1,000 לא"י. כדי לממשה הציע להתחיל מיד בבחירת המועמדים על פי ההון העומד לרשותם ולמצוא מדרך לגידול עופות.⁵¹

ההצעה התקבלה על ידי חברי הוועדה החקלאית. בחוברת שהוציאה ושהופצה בגרמניה, צוינה במסגרת האפשרויות לבעלי הון של 500-800 לא"י התיישבות על אדמות הקרן הקיימת במפרץ חיפה בשתי צורות - משק עופות ומשק מעורב, זאת בנוסף להתיישבות פרברית: עבודה בחיפה ומגורים מחוץ לה בתוספת משק עזר לבעלי הון של 300-400 לא"י.⁵²

בחוברת זו טרם פורסמה תכנית מפורטת של משק העופות, שכן תכנית מעין זו עדיין לא הייתה קיימת, משום שהמוסדות המיישבים העדיפו לפי שעה את המשק המעורב. על פי בקשתו של ד"ר רופין הכינה ועדת מומחים, שכללה את ד. אורי מתחנת הניסיונות ברחובות, את פיאט ממקווה ישראל ואת לוין מנהלל, תכנית התיישבות חקלאית במפרץ חיפה המבוססת על משק עופות. התכנית כללה שני טיפוסי משקים, לפי הצעתו של ד"ר קרוליק: משק קטן יותר שבו יהווה גידול העופות כשני שלישים מכלל התעסוקה, ומשק מעורב שבו יהווה גידול העופות רק השלמה. על פי התכנית אמור היה כל משק לפעול בצורה עצמאית, דהיינו, לגדל את העופות בעצמו. שאר העבודות כמו רכישת ביצי דגירה ומספוא, הכנת התוצרת ומכירתה, מכירת הזבל, הפיקוח המקצועי והטיפול הווטרינרי יעשו בצורה משותפת על ידי אגודה שיתופית. בבעלות

49. מרדכי וילקנסקי, דו"ח על חקירת אדמות הקרן הקיימת במפרץ חיפה, 28 ביוני 1933, שם, A107/804.

50. תזכיר המחלקה להתיישבות, "הנחות על אפשרות קליטת מתיישבים נוספים במשקי קרן היסוד על אדמות הקרן הקיימת", 30 ביוני 1933, שם, A107/802.

51. מכתב ד"ר קרוליק אל הוועד המאוחד, 23 באוגוסט 1933, שם, J14/3I.

52. ראה הערה 30 לעיל.

האגודה יהיו בית הדגרה, חדר אפרוחים, אסם מספוא, מחסן לאיסוף ביצים, מזכירות ומוסך. התכנית אף פירטה כיצד תיעשינה כל אחת מהפעולות המשותפות, את עלויות החזקת המשק הבודד והפעלת המשק השיתופי, את ההכנסות הצפויות ואת חישובי הרווחים. חלקה השני של התכנית התייחס בקצרה למשק העופות כחלק מהמשק המעורב.⁵³

בסתיו 1933 החלה המחלקה להתיישבות בעבודות הראשונות: בדיקות קרקע יסודיות ומדידות. מתוך הבדיקות התברר, שניתן להשתמש בשלב הראשון בשתי משבצות קרקע בלבד בגודל 600 דונם כל אחת: הראשונה ממערב למסילת הברזל והשנייה – ממזרח לכביש חיפה-עכו.⁵⁴ רופין החליט לגשת לתכנון היישוב לאלתר והזמין אצל האדריכל ריכרד קאופמן תכנית יישוב מפורטת, שתכלול 125 יחידות בגודל של דונם אחד להתיישבות עירונית, 59 יחידות של 2 דונם ו-75 יחידות חקלאיות.⁵⁵

אף שהזמין את תכנית היישוב, חשש רופין שתכנית ההתיישבות תתעכב. הסיבה העיקרית לכך הייתה טמונה באי התאמתן של אדמות המפרץ לנטיעות בשל מליחות הקרקע והימצאות מי תהום עליונים. לפיכך הגיע למסקנה, ששטחים אלה מתאימים יותר להתיישבות פרברית.⁵⁶ אישור לתחושתו זו קיבל בפנייה של הקרן הקיימת אליו, שבה ביקשה את פרטי התכנית. בקשה זו נבעה מהרצון לבחון את תכניתו על רקע תכנית כוללת שהוכנה למפרץ חיפה, ואשר כללה הקצאת שטחים לתעשייה ולמגורים עירוניים.⁵⁷

עם זאת נמשכו עבודות ההכנה. לאחר סיור נוסף, שבו השתתפו נציגי הוועדה החקלאית, מנהל המחלקה להתיישבות, נציג התאחדות עולי גרמניה, מנהל המשרד הטכני ונציגי המועמדים הראשונים הוחלט על המשך העבודות, תוך מתן בכורה לביורר בעיות המים, לתכנון ולחישוב העלות הצפויה של בניית הבתים. ד"ר רופין עמד על כך שעבודות הבנייה תתחלנה ללא קשר לאירגון המתיישבים. הדגש יהיה, הדגיש, על התיישבות עירונית ולא חקלאית, ובחירת המועמדים להתיישבות חקלאית תיעשה רק לאחר גיבוש התכנית המשקית.⁵⁸

העיכוב בעבודות ההכנה נבע מהתנגדותה של הקרן הקיימת לתכנית. בישיבה משותפת עם ראשי המחלקה הגרמנית הודיעו אוסישקין וגרנובסקי על התנגדותם של הקרן למסור את הקרקע להתיישבות חקלאית אינטנסיבית-הדורשת הקצאת 20 דונם למשפחה. הקרן הסכימה להקצות 1-2 דונם בלבד לכל משפחה.

53. התזכיר: "Ansiedlung in der Haifa Bay (Geflügel-farm)" אצ"מ S7/49 ו-S7/137.

54. מכתב דוד שטרן אל הוועד המאוחד, 26 באוקטובר 1933, שם, S7/49.

55. מכתב רופין אל ריכרד קאופמן, 25 באוקטובר 1933, שם.

56. מכתב רופין אל סלומון דיק, 29 באוקטובר 1933, שם.

57. מכתב הלשכה הראשית של הקרן הקיימת אל רופין, 30 באוקטובר 1933, שם,

S15/2463.

58. סיכום הסיור מ-9 בנובמבר 1933, שם, S7/49.

ראשי המחלקה הגרמנית דחו הודעה זו בטענה שהיא סותרת את ההודעה הקודמת. במכתבו ללשכה הראשית של הקרן הקיימת טען לנדאואר, מנהל המחלקה:

לא רק שגרמתם לנו הוצאות כספים והפסד זמן ומרץ, אלא שהבאתם אותנו להתחיל בארגון המתיישבים ועוררנו בהם תקוות שאין בידינו להגשימן עתה. לדבר הזה לא יוכלו המתיישבים ולא נוכל אנו להסכים. לא נוכל לוותר על האפשרויות של התיישבות חקלאית אינטנסיבית במפרץ חיפה. אין ברצוננו לעכב את הפעולות. ביום רביעי הבא חלה פתיחה פומבית של מפעלנו היישובי, ובדעתנו להודיע שם על תכניותינו.

על פי תכנית זו, אמור היה לקום יישוב שיכלול 150 משפחות על דונם אחד, 25 משפחות על 2 דונם ו-25 משפחות על 4 דונם – דונם אחד לבית ולגן ירק ו-3 דונם לעיבוד זמני. ד"ר לנדאואר המשיך וטען כי,

השאלה של התיישבות חקלאית אינטנסיבית היא דוחקת. אנו מבקשים אתכם למצוא דרך לפתרון מוחלט של השאלה הזאת בהקדם. אנו נהיה נאלצים לדרוש מכם בחזרה את ההוצאות שגרמתם לנו בקשר עם זה. כמו כן, נבקשכם לאשר לנו את הקרקע לשם יישובם החקלאי של העולים הרשומים אצלנו, כי באופן אחר הנכם מסכנים את הפעולה ההתיישבותית הזו.⁵⁹

למרות התנגדותה של הקרן הקיימת לתכנית, ואולי מתוך רצון לאלצה לקבלה, כינסו ראשי המחלקה הגרמנית מסיבת עיתונאים להודיע על הקמת היישוב. הייתה זו הפעם הראשונה שהמחלקה הגרמנית כינסה מסיבת עיתונאים, וזו קדמה בחודשיים למסיבת העיתונאים שבה הודיעו ראשי המחלקה על עצם פעולתה.

ד"ר רופין, שהיה הדובר המרכזי במפגש זה, סיפר על ארגון הקבוצה הראשונה של יהודי גרמניה ההתיישבות בקרבת העיר. בהתיישבות זו ראה רופין "חוליה ראשונה, שתכלול מספר רב של יישובים דומים." אחר כך סיפר על הבטחת הקרן הקיימת למסור 1,700 דונם מקרקעותיה במפרץ חיפה להתיישבות עולי גרמניה, בסמוך לשכונת הפועלים קריית חיים, שנבנתה לא מכבר. רופין ציין, שבמקורה נועדה ההתיישבות להיות חקלאית בעיקרה, אך מבדיקת מומחים התברר שזו תוכל להתממש רק לאחר עבודת הכשרה גדולה. אי לכך היה צורך להתאים את התכניות לתנאים הטבעיים. גורם מעכב נוסף היה הבטחת חלק מהאדמות לקבוצה אחרת. (הקרן הקיימת הבטיחה את המשבצת המערבית להסתדרות העובדים). רופין הדגיש, שלמרות העיכובים לא ניתן עוד לדחות את ארגון המועמדים. לכן הוכנה תכנית מפורטת לשלושה סוגי התייש-

בות, כאשר הדגש הינו על ההתיישבות הפרברית. הוא גם פירט את ארבעת טיפוסים הבתים שהוכנו. רופין ציין שהוא רואה חשיבות בהתיישבות בקרבת העיר לעולים שמוצאם מהעיר ושאינם שולטים עדיין בשפה ושאינם בקיאים בתנאי המשק בארץ. לדעתו, התיישבות זו תאפשר לעולים להיקלט ללא קשיים מיוחדים בחיי הארץ.⁶⁰

בעקבות פנייתם של ראשי המחלקה הגרמנית הגמישו ראשי הקרן הקיימת את עמדתם והודיעו, שהם חוזרים במ מהתנגדותם להתיישבות חקלאית אינטנסיבית, אך מצמצמים את הקצאתם: במקום 50 משפחות תקבלנה רק 25 משפחות 20 דונם כל אחת, מהם: 4 דונם בחכירה לצמיתות, 8 דונם בחכירה ל-20 שנה ו-8 דונם לחכירה ל-10 שנים בלבד. בנוסף לכך הציעה הקרן למחלקה הגרמנית 2,500 דונם מאדמות חרתיה שבמערב עמק יזרעאל.

על אף ההגמשה הבינו ראשי המחלקה הגרמנית, שהקרן הקיימת עדיין מתנגדת נחרצות להתיישבות חקלאית נרחבת במפרץ חיפה ונוטה ליעד את האזור להתיישבות עירונית צפופה.⁶¹

במכתב נוסף של הקרן הקיימת למחלקה הגרמנית גובשה סופית הצעתה להקצאת הקרקע להתיישבות החקלאית: 500 דונם ליישוב 50 משפחות, בתנאי ש-5 יחידות יוקצו למדריכים מומחים, שאינם בהכרח מעולי גרמניה. שטח זה יורכב משתי משבצות: האחת בת 100 דונם על האדמה הקלה שבין כביש חיפה-עכו לתעלת הפוארה, שתחולק ליחידות של 4 דונם כל אחת, אשר יוחכרו בחכירה זמנית, כך שחמש שנים לאחר מכן תוכל הקרן לקבל קרקעות אלה חזרה לצורך הרחבת השטח העירוני; ומשבצת שנייה בת 400 דונם ממזרח לתעלת הפוארה עד גבול אדמות ג'ידרו, שתחולק אף היא ל-25 יחידות. זו תוחכר למתיישבים, בתנאי שבתום 15 שנה תהיה לקרן הקיימת זכות לשנות את יעודה. הקרן הקיימת ציינה, שלהקצאה זו דרושה הסכמתו של יוליוס סימון מחברת הכשרת מפרץ חיפה, שהייתה שותפה בבעלות על קרקעות אלה.⁶²

אישור להצעתה של הקרן הקיימת התקבל בישיבת הדירקטוריון שלה בינואר 1934. בישיבה זו הוחלט סופית להחכיר ל-20 מתיישבים 20 דונם לכל אחד ול-15 שנה.⁶³

כאמור, פעולות ההכנה וארגון המתיישבים החלו עוד במקביל לדיונים הראשונים בוועדה החקלאית על אפשרות הקמת היישוב. עוד ביוני 1933 פרסם קורט רופין (אחיו של ד"ר רופין, שעלה לארץ מגרמניה באביב 1933 ונמנה עם ראשיו של סניף חיפה של התאחדות עולי גרמניה) רשימה ב-Jüdische

60. הארץ, 24 בנובמבר 1933; העולם, 7 בדצמבר 1933.

61. מכתב לנדאואר אל קורט רופין, חבר הע"ג בחיפה, 27 בנובמבר 1933, אצ"מ 7/44.

62. מכתב מ. אוסישקין אל המחלקה להתיישבות חקלאית, 7 בדצמבר 1933, שם, 7/49.

63. פרוטוקול ישיבת הדירקטוריון של הקרן הקיימת, 17 בינואר 1934, שם, 10 KKL.

"Rundschau" על אפשרות זו. ברשימה תיאר קורט רופין את האזור והדגיש את קרבתו לעיר חיפה. כן ציין את העלויות הצפויות והפנה את המתעניינים למשרד הארצישראלי בברלין.⁶⁴

לסניף החיפאי של התאחדות עולי גרמניה היה חלק בלתי מבוטל בארגון העולים ובהפנייתם למחלקה הגרמנית.⁶⁵ כחודשיים לאחר הופעת הרשימה כונסה במשרדי התאחדות עולי גרמניה בחיפה פגישה ראשונה של המעוניינים להתיישב.⁶⁶ באותה פגישה הציג ד"ר רופין את הצעתו של ד"ר קרוליק והעלה באוזני המתיישבים העתידיים שלוש דרישות: א. לעבור הכשרה חקלאית ולהשתתף בעבודות ההקמה; ב. להעביר את סכום הכסף הראשוני לביצוע עבודות התשתית; ג. לבחור ועד מייצג.⁶⁷

בשבועות הבאים התרחב חוג המעוניינים. לצורך הסדרת הפעילות הוקמה ועדה זמנית, שכללה את ד"ר פינר מטעם הוועדה החקלאית, את קורט רופין מהתאחדות עולי גרמניה, ושניים מנציגי המתיישבים. כל אחד מהמועמדים חתם על טופס התקשרות שנמסר לוועדה זו.⁶⁸

משהתרחבה קבוצת המועמדים, היא פוצלה לשתי קבוצות משנה: האחת קטנה, בת 21 משפחות, שהיו מיועדות להתיישבות חקלאית, והגדולה יותר, שהייתה מיועדת להתיישבות הפרברית. מרבית אנשי הקבוצה הראשונה עברו לנהל לצורך הכשרה חקלאית.⁶⁹

במקביל לארגון המתיישבים, נעשו פעולות הכנת התשתית ותכנון המשק. הקמת היישוב הוטלה על המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, אולם זו לא הזדרזה לבצעה. אחת הסיבות לכך היה הצורך בהתקנת מערכת ניקוז והשקאה. המחלקה להתיישבות חששה מאי ודאות לגבי יעוד הקרקע, כל עוד לא

64. "Ansiedlung Deutscher Juden Beim Haifa – Schechunath Oley Germania Be Mifraz Haifa".

65. דו"ח פעילות סניף הע"ג בחיפה, MB, ינואר 1934.

66. רשימת המעוניינים בהתיישבות חקלאית במפרץ חיפה, 24 באוגוסט 1933, אצ"מ 57/49.

67. פרוטוקול הוועד הזמני, 19 באוקטובר 1933, שם.

68. בטופס זה חתם המועמד על התחייבות לקבל את המסגרת הארגונית של היישוב (האגודה השיתופית) העתידה להיווסד; להעביר את סכום הכסף הדרוש לחכירת הקרקע; להמציא מסמך שבו מצוין כי ברשותו הון של 600 לא"י לפחות; להשתתף באספת החברים אחת לחודש, וכן לעבור הכשרה חקלאית. ראה שם, 57/51.

69. הדבר נתאפשר מאחר שבאותה תקופה עברו חברי נהלל לבתי הקבע שלהם, וכך נתפנו הצריפים שבהם התגוררו. ההכשרה לא הייתה יעילה ביותר, שכן המתיישבים הוותיקים לא סמכו על העולים העירוניים המבוגרים ולא השקיעו מאמץ ללמד את עיקרי העבודה החקלאית. תקופת הכשרה זו הייתה בעיקרה תקופה של גיבוש חברתי והכנה נפשית לקראת ההתיישבות החקלאית. על פי ראיון עם צבי נורדהיימר, שעלה ב-1935 בהיותו בן 18, ואשר שהה עם הוריו בנהלל. נורדהיימר מתגורר בכפר ביאליק והשיחה עמו נערכה ב-7 ביולי 1984.

נתקבלה ההחלטה הסופית של הקרן הקיימת. אולם גם לאחר שנתקבלה ההחלטה על הקמת היישוב והוחל בעבודות, יצרו הניקוז וההשקאה בעיות קשות למתיישבים החדשים. רק בקיץ 1935, כשנה לאחר העלייה על הקרקע, יכלו מרבית המתיישבים להתחיל לעסוק בעבודות החקלאיות. עד אז עסקו בעיקר בבניית הבתים ובעבודות חוץ בקריות הסמוכות. בעיות אלה הביאו לכך, שההשקעה הכספית של כל אחד מהמתיישבים היתה גבוהה מהמתוכנן – 950 לא"י. לפיכך המליץ מנהל המחלקה להתיישבות להעניק למתיישבים הלוואות שונות. אלה ניתנו על ידי המחלקה הגרמנית מקרן מיוחדת – קרן סידני קיט – שהעמידה לרשות כל אחת מהמשפחות 100 לא"י.⁷⁰

2. גן השומרון

במקביל להכנת העולים להתיישבות על קרקע הקרן הקיימת במפרץ חיפה, החלה המחלקה הגרמנית במשא ומתן לרכישת קרקע פרטית בסמוך למושבה כרכור.

ד"ר פינר, שהכיר את אזור המושבות כרכור ופרדס חנה, הוא שהביא את ההצעה בפני ד"ר רופין. הוא הציע לרכוש משבצת של 680 דונם קרקע לעיבוד ועוד 177 דונם פרדס. ד"ר רופין התקשר עם בעל הקרקע, ש. בלום מכרכור, והבטיח לתת לו תשובה על ביצוע העסקה תוך זמן קצר. ההצעה נראתה למחלקה הגרמנית. לפי דעת ראשיה, אפשר היה לישב במשבצת זו 40 עד 50 משפחות, כאשר לכל אחת יהיה משק המורכב מ-4-5 דונם פרדס ומ-10-15 דונם אדמות עיבוד.

אולם, קודם שנתקבלה החלטה סופית, ביקשו ראשי המחלקה הגרמנית לבדוק את טיב הקרקע. הרעיון המקורי היה לעניין את חברת הכשרת היישוב שתרכוש את הקרקע. נציגה, שבדק את הקרקע, שמע את מחירה (25 לא"י לדונם) וקבע שההצעה אינה מתאימה.⁷¹

למרות סירובה של חברת הכשרת היישוב לרכוש את הקרקע, החליטו ראשי המחלקה הגרמנית שלא לוותר על ההצעה. הטיפול ברכישת הקרקע ובהקמת היישוב הועבר לידי המחלקה להתיישבות חקלאית ואגרונום מטעמה בדק בשנית את הקרקע.⁷²

70. פרוטוקול ועד המתיישבים, 9 בספטמבר 1934, אצ"מ 57/50. בישיבה טען נציג המחלקה הגרמנית, שהסכום המינימלי הדרוש הוא 1,200 לא"י. על כן המליץ שטרן לתת הלוואה של 180 לא"י לאלה שברשותם 1,000 לא"י, ו-500 לא"י לאלה שברשותם רק 700 לא"י. בפגישה זו גם נדונו מקורות המימון.

71. מכתב וולקני מחברת הכשרת היישוב אל ד"ר רופין, 29 בינואר 1934, שם, 57/43.

72. דו"ח מלצ'וב אל שטרן, מנהל המחלקה להתיישבות, על בדיקת הקרקע, 7 בינואר 1934, שם, 57/52.

בחדשים הראשונים של 1934 אורגנה קבוצת המתיישבים הראשונה שכללה 24 משפחות. בניגוד לכפר ביאליק, שבו חולקו המשקים באופן שווה בין המתיישבים, רכשה כאן כל אחת מהמשפחות יחידה משקית בהתאם לאפשרויותיה תיה הכספיות: מ־5 עד 45 דונם.⁷³ כדי להשלים את המשבצת שהועמדה למכירה, היה צורך לרכוש עוד 80 דונם והקרן הקיימת סירבה לרכושם. בסופו של דבר רכשה המחלקה הגרמנית את החלקה הזו בראותה בה מאגר קרקע עיקרי להרחבת היישוב.⁷⁴

ארגון המעוניינים להתיישב בגן השומרון נעשה באופן דומה לזה של כפר ביאליק. הקבוצה הראשונה נתקבצה בשלושה אופנים: שמועות שעברו בקרב העולים שישבו בתל אביב ובהכשרה בנהלל, עוד קודם שנודע על דבר הקמת היישוב;⁷⁵ באמצעות ידיעות בביטאון התאחדות עולי גרמניה, "MB", שהופיע אחת לחודש. במדור הידיעות על התיישבות חקלאית אפשרית פורסם על כוונה להקים יישוב על קרקע פרטית, שיתבסס על משק מעורב;⁷⁶ ובחזר משוכפל שהפיצה המחלקה הגרמנית, הן בגרמניה והן בארץ. בחזר זה דובר על "Ansiedlung in Karkur" (התיישבות בכרכור) והובאו בו פרטים על תכנית ההתיישבות כמו מיקום היישוב וקרבתו, 5-6 ק"מ, לתחנת הרכבת בחדרה; צורת הבעלות על הקרקע והעובדה שניתן לקבלה מיד; הימצאותה של באר מים בסמוך ליישוב; קרבת היישוב למושבה יהודית - כרכור - שבה נמצא בית ספר ובה ניתן לקבל טיפול רפואי. עיקרו של החזר הוא פירוט העלויות של כל אחד מחמשת טיפוסים המשק המעורב האפשריים, מ־5 עד 20 דונם. דבר זה נועד לפרוס בפני המעוניינים את מגוון האפשרויות, בהתאם לאמצעים הכספיים שבידיהם ובהתאם להכשרתם החקלאית. כמו כן צוינה העובדה, שלרשות המתיישבים יועמדו מדריכים חקלאיים.⁷⁷

בקץ 1934, כמה חודשים לאחר רכישת קרקע, עלו המתיישבים הראשונים על הקרקע בגן השומרון.

3. כפר וידיה

את הקמת היישוב הזה יש לראות לא רק בהקשר לשאיפת המוסדות ליישב את עולי גרמניה בעלי האמצעים הכספיים, אלא גם במסגרת תכנית ההתיישבות הכוללת. כאשר הוקצו ב־1932 אדמות הקרן הקיימת בעמק חפר לאנשי המעמד

73. דו"ח לקרן הבריטית המרכזית על האגודה השיתופית, 16 במאי 1935, שם, S7/138.

74. דו"ח המחלקה הגרמנית לקרן היסוד, 14 בינואר 1936, שם, S7/280.

75. ראיון עם קורט וישראל ואלק, בניהם של ראשוני המתיישבים בגן השומרון, 1 ביולי 1984.

76. MB, ינואר 1937.

77. החזר מצוי באצ"מ S7/52.

הבינוני, לא נכללו עולי גרמניה ביניהם. הצורך במציאת פתרונות לקליטת עולי גרמניה שינה את המצב. את ההצעה לישב את עולי גרמניה בחבל ארץ זה העלו נציגי הקרן הקיימת בפני הוועדה החקלאית של הוועד המאוחד. הצעה זו אכן פורסמה בפירוט בחוברת שהופצה בקרב יהודי גרמניה.⁷⁸

מתכונת הקמת היישוב אמורה היתה להיות זהה לזו של שני קודמיו. את המימון אמורים היו לכסות המתיישבים עצמם. למתיישבים לא הובטחה עזרה בצורת הלוואה כלשהי. עלויות ההקמה הוזלו, שכן הקרקע הועמדה לרשותם על ידי הקרן הקיימת, וזו דרשה תמורתה דמי חכירה בלבד. אולם עם התארגנות מפעל איסוף הכספים בקרב יהדות העולם למען הצלת יהודי גרמניה נוצר מקור מימון חדש. במשא ומתן שניהל רופין עם נציגי קהילת יהודי אלכסנדריה במצרים הוסכם, שזו תקים קרן שממנה תתן המחלקה הגרמנית הלוואות לאותם מתיישבים שלא יהיה בידם ההון ההתחלתי הדרוש.⁷⁹

גם ארגון המתיישבים נעשה בדרך דומה לזו של שני היישובים הקודמים,⁸⁰ אלא שהפעם היה הקצב אטי יותר. המחלקה החקלאית של הסתדרות עולי גרמניה היא שהפנתה את המעוניינים למחלקה הגרמנית. מחלקה זו פרסמה בחורף 1934 חוזר, כדוגמת זה שנסב על תכנית ההתיישבות ליד כרכור. בחוזר זה, כמו בחוברת שהוציא הוועד המאוחד כמה חודשים קודם לכן, פורט מיקום ההתיישבות והובא תחשיב ההוצאות הצפויות להקמה ופירוט ההכנסות במשך השנים הראשונות.⁸¹

כעבור כמה חודשים התברר, שלמרות התעמולה הנרחבת והעובדה שההתיישבות הייתה זולה יחסית, מספר המועמדים היה קטן ולא הגיע אף לכדי חמישית מאפשרויות הקליטה.⁸² ייתכן שהדבר נבע מחשש העולים להתיישב באזור שההתיישבות בו החלה רק כשנה קודם לכן.

ביום העלייה לקרקע, באפריל 1935, כללה הקבוצה הראשונה עשר משפחות בלבד. פרופיל המתיישבים בכפר ידידיה היה שונה מביישובים האחרים: גילם הממוצע נע בין 25 ל-30, ההון העצמי שעמד לרשותם היה קטן יותר – מ-300–600 לא"י – וכמעט כולם הספיקו לעבור הכשרה חקלאית במקומות

78. ראה הערה 30 לעיל.

79. מכתב מזכיר הוועד המאוחד אל יו"ר קהילת אלכסנדריה, 2 באוגוסט 1933, אצ"מ S15/2240.

80. דבר הקמת היישוב פורסם ב-MB, בגיליון פברואר 1934, שבו גם פורסמו שאר תכניות ההתיישבות של המחלקה הגרמנית. בין אלה נכללה גם תכנית הקמת היישוב בעמק חפר. המידע שפורסם כוון אל אלה שברשותם היו רק 700 לא"י, להם הובטחה הלוואה של 300 לא"י מכספי קרן התמיכה של יהודי אלכסנדריה, שהעמידה כ-15,000 לא"י ליישוב 50 משפחות. בהודעה צוין, שהתיישבות זו תתבסס על משק מעורב, ועל כן היא מתאימה יותר לצעירים או למשפחות מבוגרות יותר שלהן בנים בוגרים.

81. אצ"מ, S7/55.

82. דיון הוועדה המייעצת שליד המחלקה הגרמנית, 26 באוגוסט 1934, שם, S7/8.

שונים בארץ.⁸³

ביצוע הקמת היישוב, כמו הקמת היישובים הקודמים, הופקד בידי המחלקה להתיישבות חקלאית. היא הייתה זו שקבעה את תכנית אתר ההתיישבות ושעייבה את התכנית המשקית. אולי משום שעדיין לא גובש גרעין ההתיישבות, התנהלה העבודה תחילה בעצלתיים. אולם בניגוד לכפר ביאליק, האיצה הפעם הקרן הקיימת דווקא להתחיל מיד בעבודות ההכנה. זו ייחסה חשיבות למהירות ההתיישבות בעמק חפר, משום שחששה, שהאריסים הערבים שזה עתה פונו יחזרו ויעלו על הקרקע. הקרן הקיימת עמדה על תביעתה זו בתוקף, ובשל הקצב האטי איימה להעביר את הקרקע לארגון אחר.⁸⁴

כשנה לאחר שהחלו עבודות ההכנה כלל הגרעין הראשוני 6 מתיישבים, ורק בקיץ 1936 הגיע מספרם ל-15.

4. צורת ארגון היישובים

חרף ההבדלים בין היישובים השונים, אופן ארגונם היה דומה. עוד קודם שהוקמו, כוננו הוועדים הזמניים שלהם אגודות שיתופיות. בינואר 1934 הוקמה האגודה של מתיישבי כפר ביאליק. בתקנון האגודה נקבע, שתפקידה יהיה לרכוש ציוד, לנהל את היישוב, לדאוג לסלילת דרכים, לנטוע עצי נוי, לדאוג לניקוז, לניקוי ולהשקאה, לספק הדרכה ולשפר את שיטות העיבוד, לספק מים וכן לקנות חומרי גלם ולמכור את התוצרת.⁸⁵ כן נקבע, שהאגודה תתקשר עם תנובה להספקת החלב.⁸⁶ אולם את תפקידה העיקרי, בריכוז הקניות והמכירה, לא מילאה האגודה בתקופה הראשונה. כל אחד מהמתיישבים מכר את תוצרתו באופן פרטי בקריה השכנה, והוא גם שדאג לקניית חומרי הגלם בחיפה.

בגן השומרון התרחש תהליך דומה. באפריל 1934 נרשמה אגודה שיתופית בשם "עובדי האדמה". כל אחד מהמתיישבים השקיע 25 לא"י בהונה הראשוני. בתקנון האגודה נקבע, שתפקידה יהיו הסדרת השיווק והקנייה, הספקת מים, קידום שיטות משקיות, הדברת מחלות ומזיקים, השגת הלוואות, יישוב סכסוכים בין החברים, וכל הפעולות הנחוצות לטובת החברים. על פי חוק החברות עמד בראש האגודה ועד מנהל, שפעל על פי החלטות האספה הכללית.⁸⁷

כמו מרבית היישובים שהוקמו בעמק חפר, עוצב גם כפר ידידיה על פי עקרונות מושב העובדים. מיד לאחר הקמת היישוב כוננה אגודה שיתופית, שכמו

83. רשימת המתיישבים, הונם והכשרתם, שם, 57/134.

84. מכתבי הלשכה הראשית של הקרן הקיימת אל המחלקה להתיישבות, 17 ו-22 בנובמבר 1933, שם, 57/48.

85. התקנון בתיק האגודה, הנמצא אצל מר צ. נורדהיימר בכפר ביאליק.

86. מכתב לנדאואר אל רופין, 21 בנובמבר 1933, אצ"מ/57/49.

87. התקנון הראשון של האגודה מיום הרשמתה נמצא במזכירות האגודה בגן השומרון.

בשאר מושבי העובדים, תפקידיה התפרסו הן על ענייני המשק והן על ענייני החברה. אולם למחלקה הגרמנית, אשר שימשה גם מוסדי ופיננסי, הייתה, במקרה זה ובנושאים מסויימים, זכות המלה האחרונה. לדוגמה: קבלת מתיישבים חדשים נעשתה רק בהסכמתה.⁸⁸

ז. סיכום

גל העולים הראשון שהגיע מגרמניה בקיץ 1933 עורר אצל המוסדות הלאומיים את הצורך למצוא פתרונות קליטה מהירים לעולים בכלל ולבני המעמד הבינוני בפרט. עד בוא העולים לא הייתה למוסדות קונצפציה של מדיניות קליטה בחקלאות לגבי עולים בעלי אמצעים. התפיסה במשך שנות העשרים נגעה בעיקר ליישוב אנשים חסרי אמצעים, צעירים בעלי הכשרה חקלאית מוקדמת. הסקטור הפרולטריתופי נשען על מסגרת מוסדית ארגונית יעילה, אך מסגרת כזאת חסרה לבני המעמד הבינוני. על כן, אלה שהקימו את יישובם באופן עצמאי קיבלו אך תמיכה מועטה מהמוסדות.

אמנם בסוף שנות העשרים חלה תפנית ביחסם של המוסדות כלפי התיישבות בעלי האמצעים, אך זו מצאה את ביטויה אך ורק בנכונות להקצות קרקע לאום ולהשלים את המשאבים הכספיים, וגם זאת רק בתנאי שמדובר בהתיישבות במסגרת מושב עובדים, המתבסס על משק מעורב. גם המסגרת המוסדית עצמה לא השתנתה.

עם ראשית העלייה החמישית נוכחו חלק מראשי המוסדות – ארלוזורוב, רופין, סנטור, לנדאוואר ופינר – שבדרך זו לא ניתן יהיה לקלוט את עולי גרמניה בני המעמד הבינוני בהתיישבות החקלאית. אישים אלה, שהיו יוצאי גרמניה, הבינו לרוח העולים וגרסו, שיש לטפל בהם בדרך שונה מזו שבה טיפלו בבעלי אמצעים בשנים הקודמות. לפיכך, הוקמה מסגרת מוסדית חדשה, המחלקה הגרמנית, שנועדה להשלים את המערכת המוסדית הקיימת.

אולם, האם הביאה הקמתה של המסגרת החדשה לתפיסה חדשה באשר ליישובים של העולים בני המעמד הבינוני? המחלקה הגרמנית הוקמה, כאמור, במסגרת הסוכנות היהודית, ועל כן יכלה להסתייע בשאר הגופים המיישבים, כמו הקרן הקיימת והמחלקה להתיישבות על שלוחותיה השונות (תחנת הניסוי ונות והמחלקה הטכנית). מאידך, היא נהנתה מעצמאות תקציבית ולא הייתה תלויה בתקציבים חיצוניים.

עובדה זו של היותה חלק מהמערכת מצד אחד אך עצמאית מצד שני הטביעה את חותמה על אופי היישובים ועוררה שאלות רבות לגבי עתידם וכיוונו

88. מכתב לנדאוואר אל מזכירות מושב כפר ידידיה, 6 באוגוסט 1935, אצ"מ S1/134, שבו נאמר כי ליישוב לא יתקבלו רווקים.

התפתחותם בעתיד. האם בשל תמיכת המוסדות בהם בשלבי הקמתם, בעיקר בכפר ידידיה, יהיו אלה מושבי עובדים ככל מושב עובדים אחר? מה תהיה צורת ההתיישבות הסופית של גן השומרון, שהרי מצד אחד רכש כל אחד מהמתיישבים חלק משק לפי אמצעיו הכספיים, אך מאידך נוהלו ענייניו החברתיים והכלכליים של היישוב על ידי אגודה שיתופית? האם יהיה זה מושב עובדים, מושבה, או צורת התיישבות אחרת? האם יעמוד להם הונם הראשוני של המתיישבים בכפר ביאליק ובגן השומרון גם בעתיד, או שמא יודקקו לאשראי מהמוסדות ואלה יכתיבו לפיכך את אופי היישוב?

שאלות אלה מחזירות אותנו לשאלה, האם ביקשה המחלקה הגרמנית ליצור צורת התיישבות חדשה, מתאימה לעולי גרמניה, או שראשיה הסתפקו במציאת פתרונות מידיים לקליטת העולים במסגרת הקיימת? מכל האמור לעיל עולה, שכונת ראשי המחלקה הגרמנית, בשלב הראשון לפחות, הייתה לפעול במסגרת הקיימת תוך התאמתה לצרכי העולים. ראשיה לא ביקשו ליצור צורת התיישבות חדשה, אלא להקים מושבי עובדים לעולי גרמניה.⁸⁹ ועל כך גם נמתחה עליהם ביקורת מצד אנשי המושבות. אלה גרסו שהמחלקה הגרמנית מיישמת למעשה את שיטת ההתיישבות שגיבשה המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית – הקמת מושבי עובדים על בסיס משק מעורב, ואינה מאפשרת לעולים לערער על אימוץ שיטת התיישבות לגביהם.⁹⁰ עם זאת, אין ספק שעל סמך פעילות של שנתיים והקמת שלושה יישובים בלבד אין להגיע למסקנות חד משמעיות. אולם, אין ספק שפעילות זו יצרה תשתית להמשך התיישבות בני המעמד הבינוני.

89. ראה לדוגמה את דבריו של ד"ר לנדאואר במכתבו לחברת "כור" מ-6 בינואר 1936, שם, S15/2464.

90. ראה ביקורתו של משה סמילנסקי במושב הוועד הפועל הציוני בשנת 1935; הדברים נתפרסמו במאמר מערכת בבוסתנאי, 3 באפריל 1935.